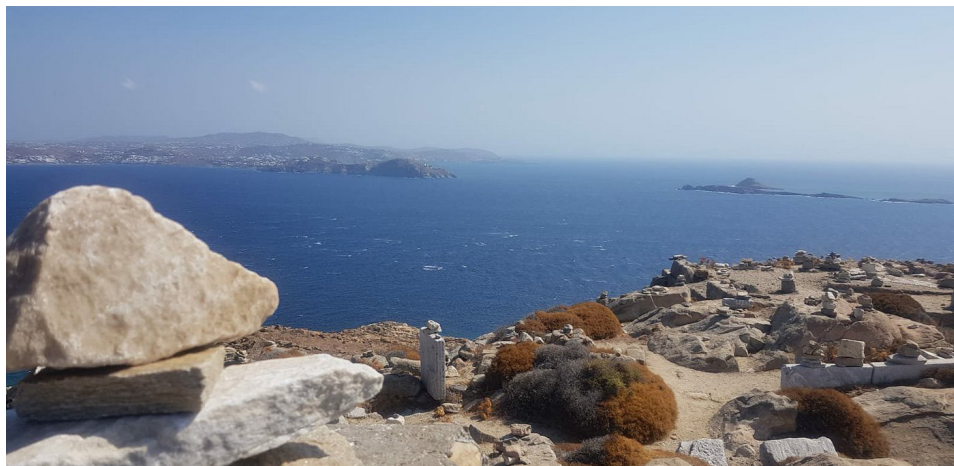

Antal Éva

Heidegger kék füzete (Görögországi útinapló)

Délosz, kilátás a Künthosz-hegyről

*Gyakran „vagyok” a szigeten,
és egész Görögországot onnan gondolom el.
(Heidegger Erhart Kästnernek írott leveléből)*

John Sallis *A kő* című munkájában – a kőépületek történetének izgalmas áttekintésekor – külön fejezetet szentel Martin Heidegger kapcsolódó írásainak. *A műalkotás eredete* (1950) és az Athénben előadott *A művészet eredete és a gondolkodás rendeltetése* (1967) filozofikus (megkövült) gondolatainak bemutatása mellett élvezettel szól arról a könyvecskéről, melyben a német filozófus konkrét tapasztalatokról számol be a görög templomromok meglátogatásakor.¹ Már régen szerettem volna írni Heidegger görögországi útinaplójáról. Az útinaplót csak 1989-ben adta ki Elfriede Heidegger a filozófus centenáriumi megemlékezésére *Aufenthalte (Időzések)* címmel, és a dedikáció szerint a feljegyzések eredetileg a feleség hetvenedik születésnapjára – „Anyának” – készültek 1962-ben.²

¹ Lásd John SALLIS, *A kő*, fordította MOLNÁR Gábor Tamás, Budapest, Kijarat Kiadó, 2006, 79–110.

² Martin HEIDEGGER, *Aufenthalte*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1989. Ezzel a kötetrel és a kötetéről szóló szöveggel köszöntelek, Tibor, 60. születésnapodon. Isten éltesen!

Heidegger görög útjáról Jacques Derrida is megemlékezik a Jean-François Bonhomme francia fotóművész athéni fényképsorozatához fűzött értelmezői megjegyzéseiben, melyeket *Athènes à l'ombre de l'Acropole* (Athén az Akropolisz árnyékában) címmel adott közre.³ A fekete-fehér fotók az Akropoliszon, illetve más ókori emlékhelyen (az Agórán, a Dionüszosz színházban és a Kerameikosz temetőben) készültek, míg a többi – az ókori templom hosszan elnyúló árnyékában – Athén hétköznapi színterein, mint például a piacon vagy éppen a kávéházban fellelhető tárgyakat és embereket örökített meg. A szöveg az élő és a halott város képeit ígéri, miközben a városi nyüzsgést és a romok csendjét valójában a fotográfia médiuma kapcsolja össze. Derrida nyitómódata – „(Mi) magunk(kal) a halálnak tartozunk” (*Nous nous devons à la mort*) – egyben a fotókönyv mottója is, és a kommentár előszeretettel időzik a síremlékeket, emlékműveket megörökítő fotóknál, így a fotósorozat „sírfeliratok könyvévé”, egy letűnt és eltűnőben levő kor gyász munkájává válik.⁴ Derrida esszétöredékei filozófiai pillanatfelvételek, és a késletetésről, az időzésről, illetve azok filozófia(történet)i vonatkozásairól szólnak. A fotósorozat metaforikusan a fényképész Bonhomme *Lét és idője* képekben, melyet tizenöt évnyi elmélkedés előzött meg. Nem véletlen a heideggeri párhuzam, hiszen Derrida ismerte a kis kék füzetet, az *Aufenthaltét*, és görögországi kalandozásai során maga is némiképp Heidegger nyomát követte. Derrida azt sem hallgatja el, hogy Heidegger végig bosszankodik a fotózkodó turisták miatt, akik a görög időzés autentikus élménye helyett saját rögzített fényképeiket viszik haza emlékül – időzés és gondolkodás helyett időzítéssel töltik az időt.⁵

Egyáltalán nem furcsa, hogy a heideggeri görög útinapló Derrida *Athén*-könyvének és az *Aufenthalté*nek az angol nyelvű kiadásához bevezetőt író John Sallis közvetítésével jutott el hozzám. A német könyvecske magyarul a *Pannonhalmi Szemle* négy egymást követő számában jelent meg 1993-ban és 1994-ben Állomások címmel, és különösebb visszhang nélkül maradt nálunk.⁶ A turista Heidegger görög kalandozásairól szóló szöveg különös műfajú írás, talán „filozofikus útikönyvnek” tekinthető, legalábbis John Sallis így aposztrofálja, megjegyezve, hogy Heidegger nem szeretett utazni – inkább

³ Lásd Jean-François BONHOMME – Jacques DERRIDA: *Athènes à l'ombre de l'Acropole – Αθήνα στη Σκία της Ακροπόλης*, fordította Vangelis BITSORIS, Athén, Olkos, 1996. A kétnyelvű albumban Derrida francia szövege és annak görög fordítása mintegy bevezető- és kísérőszöveggként funkcionál, majd a 2009-ben megjelent francia változat főszöveggként tünteti fel Derridának a képekhez írott esszétöredékeit, és mellékesen szerepelteti az eredeti fotósorozat képeit. Lásd Jacques DERRIDA: *Demeure, Athènes*, Paris, Éditions Galilée, 2009.

⁴ BONHOMME – DERRIDA, *Athènes à l'ombre de l'Acropole*, 40.

⁵ BONHOMME – DERRIDA, *Athènes à l'ombre de l'Acropole*, 44.

⁶ Németül és angolul számos elemzés elérhető (főleg utazással foglalkozó kötetekben), míg magyarul Kulcsár-Szabó Zoltán írt egy remek tanulmányt Heidegger görögségképéről és az útinaplóról, együtt olvasva azt a későbbi görög utazás jegyzeteivel. Lásd KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A Lét turistája*, Tiszatáj 2016/2, 42–66.

a „híres görögországi nem-utazók” névsorát erősíti.⁷ Már hetven is elmúlt, mikor az ajándékba kapott és majd tíz évig halogatott görög útra nagy elvárásokkal elindul, görög olvasmányélményeivel és Hölderlin soraival felvértezve. Igaz, a napló felütésében maga a várakozás is megkérdőjeleződik, és első perctől nyilvánvaló, hogy Heidegger a klasszikus „görögség” és a letűnt kor isteneinek nyomát vágyott követni – mindezt 1962-ben, tavasszal a Jugoszlavija hajó fedélzetén a fellendülő mediterrán turizmus hajnalán. Az elsivárosodás és az otthontalanná válás tapasztalatától tartva az útra kelést is halogatja, mivel

[...] a mai Görögország megakadályozhatja a régít abban, hogy önmaga mivoltában színre lépjen; a habozás abból a kételyből is fakadt, hogy az, amit az ember annak az országnak tulajdonít, ahonnan elmenekültek az istenek, nem csupán képzeletének szülötte, s a gondolkodás útja nem bizonyul tévútnak.⁸

A hajóút Velencéből indul, és már az olasz város is kiábrándító Heidegger számára, ahogyan az „az iparszerűen űzött idegenforgalom prédájának színvonalára süllyedt”.⁹ Az ajándékba kapott „tévút” egyetlen jól sikerült mozzanata, hogy a filozófus hajóval járja be a görög szigetvilágot: a tenger és a horizont látványa többször feledteti a turistaút visszás történéseit. Az első állomás, Korfu, „a phaiákok földje” csalódást okoz, és hasonlóan kiábrándító Ithaka, Odüsszeusz hazája, majd a sportversenyek origóját, Olümpiát találja jelentéktelennek. Heidegger „a” görögséget várja eljönni annak őseredeti mivoltában, és jól látja, folytonos töprengése gátolja meg abban, hogy át tudja magát adni a „görögség” – itt és most – közvetlen tapasztalatának. Ehelyett gimnáziumi klasszikus olvasmányai kísértik (Pindarosz versei, Homérosz eposzai), így aztán azt jegyzi fel, hogy a táj nem eszményi, Korfu inkább olaszos, Ithaka meg keleties, az „olimpiai falu” patakja meg kiszáradt. Egyre biztosabb, hogy nem Heidegger jegyzetei keltik fel az utazni vágyó érdeklődését Hellász iránt, hacsak nem filozófus vagy irodalmár. Olümpiában pindaroszi ódát idéz, de a vers pátosza, írja, „elenyészett, az ünnep szépsége ezen a helyen elrejtőzött előlünk”.¹⁰

Heidegger a romok közelében és a múzeumban érzi „otthon” magát, bár számos múzeumot inkább nem keres fel a tömeg miatt. Az Olümpia melletti múzeumban

⁷ John SALLIS, *Foreword. A Philosophical Travelbook* = Martin HEIDEGGER, *Sojourns: A Journey to Greece*, fordította John Panteleimon MANOUSSAKIS, New York, State University of New York Press, 2005, vii-xvi. Illetve KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A Lét turistája*, 43.

⁸ Martin HEIDEGGER, *Állomások (Görögországi útinapló I.)*, fordította SZÁNTÓ Tamás, Pannonhalmi Szemle 1993/2, 47-52, 48.

⁹ Uo., 48.

¹⁰ Uo., 52.

a Zeusz-templom szobormaradványaiból kirakott oromzat a lapithák és a kentaurok harcának szenvedélyét tárja a néző elé – szemmagasságban. Fontos észrevétel ez Heideggertől, hiszen az ókori templomok orommezői sokkal magasabban voltak, „egyáltalán nézők, emberek számára készültek?”, kérdezi, és „aradó-nesztelen tündöklésük nem áldozati adományul szolgált a láthatatlan isten tekintetének?”¹¹ A múzeumi látogatás során nemcsak a görög szobrok részletei kerülnek a helyükre, hanem Heidegger averziója is a görög szobrok iránt. Aiszkhülosz remekműveihez képest a görög szobrok készítői csak mesteremberek, nem is voltak igazán szobrászok. Végül is a múzeumi (bezárt) élmény hozzáadott valamit az olümpiai kirándulás értékéhez, de mint ilyen „még nem eresztette [nem eresztette A. É.] szabadon az ország görögségét, tengerét és egét”, ahogy a filozófus-utazó írja, „a görögség továbbra is váratott magára, a régiiek költészetéből adódó sejtelemként, Hölderlin elégiáiból és himnuszaiából induló közeledésként, gondolkodásom hosszú magányos útjainak gondolataként”.¹²

A hajóút következő állomása Korinthosz, majd az archaikus Mükéné a cél, ám előtte Heidegger vágyott megnézni Argoszt és Nemeát is. Mindkét helyen pár oszlop jelzi az ókori szent helyet: Zeusz templomát Argoszban, ahol mintegy a szél (képzeletbeli) gyászdal játszik az oszlophúrokon, míg amott Héra templomának romjait benőtte a sűrű növényzet. Heidegger mintha elveszne itt a tájban, miközben Hölderlin-versidézeteket és Aiszkhülosz-drámarészleteket citál. Nauplia sziklás városából Epidauroszig visz az útja, ahol – megint csak Hölderlint visszhangozva a *Kenyér és bor* című versből – az ókori színház mély hallgatásán töpreng: „Miért hallgatnak a hajdani szent színházak is immár?”¹³ Az epidauroszi színház Aszklepiosz szentélye mellett és gyógyfürdők közelében található, így a hely a testi-lelki megtisztulás (katarzis) átfogóbb értelmét nyújtja, vagy éppen azzal a fájdalmas belátással szolgál, hogy eltűntek az istenek – ironizál Heidegger. Az ironia forrása az a kétségbeesés, hogy még ezen a szellemileg telített szakrális és ünnepélyes helyen sem találja a görögség „legsajátabb voltát”, annak otthonát.

A hajóút abszolút mélypontja Kréta meglátogatása, ahol a knósszoszi palota és a labirintus annak egyiptomi-keleties jellegével a talmi csillogás jegyeit mutatja fel. Sajnálatos módon, a krétai élményen még a héraklioni múzeum felkeresése sem segít, ahol Heidegger azon töpreng, hogy vajon a krétai luxus az útvesztőben ölt-e testet, ahogyan a tündökölni vágyó fényűzés „öncélúvá válik [...] kusza és megtevesztő lesz”.¹⁴ Rodosz szigetét szíve szerint kihagyta volna a filozófus, és mintegy ironikus hangon citálja

¹¹ Martin HEIDEGGER, *Állomások (Görögországi útinaapló II.)*, fordította SZÁNTÓ Tamás, Pannonhalmi Szemle 1993/ 3, 81–85, 81.

¹² Uo., 82. Kulcsár-Szabó Zoltán részletesen elemzi Heidegger útirajzírói hangját, és megállapítja, hogy a filozófus ugyan elfogadja „a görög-német rokonság eszméjét”, de szövegében alig utal német-görög párhuzamokra. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A Lét turistája*, 48.

¹³ Uo., 83.

¹⁴ Uo., 84.

a görög útikalauz kötelező paneljeit a már-már keleti, kis-ázsiai „rózsák szigetéről”, mely „bővelkedik forrásokban, növényzetben és gyümölcsökben; hasonlóképp változatos sok évszázados története.”¹⁵ A turistacsalogató sziget helyeinek felkeresése helyett Európa és Ázsia viszonyán elmélkedik, és azon, hogy „az ázsiaiság sötét tüzéből” született meg a görögök világossága és mértékletessége. Végül is Rodosz meg-nem-tekintése, illetve a tekintet befelé fordulása fontos mozzanat a hajóúton, mert Heidegger itt idézi először a kis-ázsiai filozófust, Hérakleitoszt. Míg Derrida a görög fotókat nézegetve Szókratész sorsán elmélkedik, és Heidegger nyomát követi, addig Heidegger az *arkhé*, a kezdet nyomában van, és jegyzeteiben eljut Hérakleitosz töredékeihez.

A töredékekre rátalálás fordulópont, hiszen ahogy korábban a múzeumban az oromzat részleteiből állt össze az istenek tekintetének szánt teljes fríz, a görögség totalitása is félmondatokból sejlik majd fel. Hérakleitosz 30. töredéke szerint a kozmosz – a szó „rend”, „talapzat”, sőt mi több, „dísz”, „ékesség” és *felfénylés* értelmében¹⁶ – keletkezése tűz és örökös izzó lobogás: „Ezt a kozmoszt itt, amely ugyanaz mindenkinek, sem isten, sem ember nem alkotta senki, hanem volt mindig és van és lesz örökké élő tűz, amely fellobban mértékre és kialszik mértékre”.¹⁷ A töredéken való töprengés miatt Heidegger nem nézi meg Lindosz akropoliszát, majd másnap Kósz és Pátmosz szigetein sem száll ki. Feltételezem, Hippokratész kósi platánfáját annyira nem sajnálta, míg Pátmoszról – elkerülve az ortodox húsvéti csődületet – inkább Hölderlint idézve „emlékezik meg”. A német kiadásban a feleség három rajza is helyet kapott, az egyik pontosan Pátmosz szigetét és a rajta tornyosuló hegyet ábrázolja meglehetősen egyszerű színekkel, csendes nyugalomban. Egyébként későbbi görög útján, egy Égei-tengeren tett szigetvilágkörüton 1967-ben a már hetvennyolc éves Heidegger nem hagyja ki Pátmoszt, és ellátogat a szigetre.¹⁸

Hérakleitosz kozmikus és archaikus, a görög mértéket lobogásban leíró töredéke előrevetíti az utazás csúcspontját: a déloszi élményt. Valójában a szigetre érkezés előtt a filozófus az éjjelt a fedélzeten tölti feszült várakozással, „a tenger mélykék, időnként tajtékos árját” nézve, és azon tűnődik (visszatekintve), hogy lehetett-e a megvilágosodás előjele a víz sötétsége.¹⁹ Délosz kopár és elhagyatott, tele van elszórt ókori romokkal, ám

¹⁵ Uo., 85.

¹⁶ Martin HEIDEGGER, *Állomások (Görögországi útinapló III.)*, fordította SZÁNTÓ Tamás, Pannonhalmi Szemle 1993/4, 59–64, 59. A magyar fordító „égésnek” fordította a németben szereplő *Zier* szót, ami inkább felfénylés, felragyogás (vö. *Zierde*). Lásd Martin HEIDEGGER, *Aufenthalte*, 17.

¹⁷ *Görög gondolkodók Thalésztól Anaxagoraszig*, fordította BODOR András et al, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1992, 33.

¹⁸ Heidegger a megszokások embere: az újabb hajóút jegyzeteit befejezetlen formában megint „Anyának” ajánlja, és a feleség hetvenötödik születésnapjára adta ajándékba. Lásd KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A Lét turistája*, 43.

¹⁹ Martin HEIDEGGER, *Állomások (Görögországi útinapló III.)*, fordította SZÁNTÓ Tamás, Pannonhalmi Szemle 1993/4, 59–64, 60.

itt történik meg az, amire Heidegger végig várt a görög út során: megszólítja a sziget, és ebben a megszólításban véli felfedezni „a hajdanvolt, feltáratlan nagy kezdetet”.²⁰ Miközben sétál felfelé a Künthosz-hegyre, egyre nyilvánvalóbbá válik a sziget nevében rejlő értelemmegnyílás annak „világos”, „egyértelmű”, „felfénylő” (δηλος) jelentésével. Délosz Apollón és Artemisz mitológiai szülő- és rejtkehelye, egyben a görög szigetvilág centruma, mely elrejtő múltjával és felfedő nevével az útinaplóban is központi helyre kerül – itt nyílik meg a heideggeri *alétheia*:

[az], amit a görögök költői és gondolkodói annak a legmesszebből jövő előre-látásából megtapasztaltak és megneveztek, ami számukra a jelenlét lényege volt: az elrejtetlenség (rejtektárás) és az elrejtettség (rejteknújtás) egygyé válására: ez az Ἀλήθεια.²¹

Rögtön a derridai titok jut eszembe, és valóban a heideggeri hang itt szinte kinyilatkoztat – „valamiféle tanúságtételle” lesz.²² Ismerjük ezt a hangot, és *A műalkotás eredetéből* tudjuk, hogy „a műalkotás a maga módján megnyitja a létező létét”, és ebben a felfedő megnyílásban „a létező igazsága lép működésbe”.²³

A görög igazság és a „görögség” igazsága előjön az elrejtettségből és a feledésből. Déloszon, „az elhagyott, lakatlan sziget egészén keresztül a görög eredet beszél”, és „itt és csakis itt nyílhatott meg az *A-létheia*”, írja később Heidegger az élményről barátjának, Erhart Kästnernek.²⁴ A romokban gazdag görög sziget beíródik a heideggeri művészeti-filozófia konceptuális keretébe, és ami fontosabb egy útinaplóban, Heidegger számára itt válik a görögországi út „tartózkodássá, megtisztult elidőzéssé” (vö. *Aufenthalte*).²⁵ Az igazság elrejtve feltárolása mellett a sziget a föld, az ég, a tenger és az ember alkotta ergonok megnyugtató egységét is nyújtja, így alkalmat ad a természet, a görög *phüszisz* (φύσις) eredeti értelmének megsejtésére:

A tartózkodást az Ἀλήθειában és ezt a tartózkodásban részesítőként megtapasztalni, annyit tesz: láthatatlanságát valamennyi dologban láthatatlanságként megpillantani, amely mindenfajta jelenlétet egyáltalán

²⁰ Uo., 60.

²¹ Uo., 61.

²² Vö. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A Lét turistája*, 53.

²³ Martin HEIDEGGER, *A műalkotás eredete*, fordította BACSÓ Béla = M. H., *Rejtektutak*, szerk. PONGRÁCZ Tibor, Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 9–69, 29.

²⁴ John SALLIS, *A kő*, 86. és idézve uo., 91.

²⁵ Martin HEIDEGGER, *Állomások (Görögországi útinapló III.)*, 62. Kulcsár-Szabó Zoltán felhívja a figyelmet a tartózkodás „valamitől tartózkodás” értelmére is. Az időzés mellett ezen jelentés kibontása – akár a(z) (ön)megtartóztatással együtt – újabb irányokat nyitna fel, amitől most tartózkodom. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A Lét turistája*, 61.

megajándékoz a láthatóság és észlelhetőség szabadságával és megtart benne, azt a láthatatlant, amely rejtektárol rejteknýtásként tartózkodik mindattól, ami felruházná bármi érzéki jelleggel.²⁶

A különleges ajándéktapasztalat leírásakor, mintegy praktikus ellenpontosításul, az utazó filozófus odaszúrja, hogy milyen szerencse, hogy a szomszédos felkapott Mükonosz elnyeli a turistaáradatot, így lehetővé teszi a szent sziget elrejtőzését.

Athén felé hajóznak tovább, és Heidegger az ott-honosság kérdésén töpreng, azon, hogy a modern ember – hála a technika vívmányainak – akár utazóként ma már mindenütt otthon érezheti magát. Természetesen, ez a tömegturizmus nyújtotta „hamis” ismerősség és rálatálás távol van az eredeti, ős-honosság „otthonos tartózkodás” érzetétől. Az ember lehetőségei ugyan kitárultak, de élete elgépiesedett, világa egyre sivárabb; *sivatagosodunk* – azóta nem csak metaforikusan értve, ahogy azt mindannyian tapasztalhatjuk. Heidegger útja a kezdet keresése és a kezdetre való emlékező, azt elgondoló viszony „feltalálása”, mondanám Derridával szólva. Eközben hajnalban befutnak Pireuszba, ahol az athéni párában (szmogban) homályosan fénylik fel az Akropolisz. Szerencsére még a tömeg előtt, a kora reggeli napsütésben felérnek a templomkörzetbe. Kérdés, hogy vajon itt is megnyílik-e a görögség titka.

Itt eszünkbe juthat egy másik híres utazó Akropolisz-élménye. Freud egyik levelében, melyet az *Emlékezetzavar az Akropoliszon* címmel publikált, arról ír, hogy az Akropolisz árnyékában, a görög emlékhelyen állva a gyerekkori „*too good to be true*” félelme hatalmasodott el rajta.²⁷ Heideggerhez hasonlóan a görög utazást sokáig halogatta az idő pszichológus, majd bevallja, fivérével valójában alig várták, hogy Athénbe érjenek. Freudnak múltbeli kétségeit hozza felszínre a görög napfény, és attól tart, hogy mi van, ha nem úgy van ott minden, ahogy olvastak róla, ahogy azt elképzelték. Sokáig nem hitték testvérével, hogy eljutnak a sóvárgott, csodás helyszínre, és ott állnak majd a Parthenon tövében: „nem tudtuk elhinni, hogy részünk lehet abban az örömben, hogy Athént láthassuk”.²⁸ Freud beszámolójában (és önelemzésében) az én nem tudja átadni magát a látványnak, mintegy próbálja az élményt *távol tartani* magától, s így az Akropolisz látványa „emlékezetzavarhoz, a múlt meghamisításához vezet[ett]”.²⁹

²⁶ Martin HEIDEGGER, *Állomások (Görögországi útinapló III.)*, 62. Kiemelés tőlem. Heidegger phüszisz- és alétheiafogalmának értelmezéséhez lásd Vajda Mihály, *A posztmodern Heidegger*, Budapest, T-Twins Kiadó, Lukács Archívum, 1993, 63–87.

²⁷ Sigmund FREUD, *Levél Romain Rolland-hoz. Emlékezetzavar az Akropoliszon*, fordította SCHULZ Katalin = S. F., *Válogatás az életműből*, válogatta ERŐS Ferenc, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2003, 721–730, 725.

²⁸ FREUD, *Levél Romain Rolland-hoz*. 725.

²⁹ FREUD, *Levél Romain Rolland-hoz*. 728.

Az *Állomások* utazójának az akropoliszi Athéné-templom megtekintése nem nyújtja az időzés és görög kezdet tapasztalatát: Heidegger nehezen talál megfelelő nézőpontot, hogy kapcsolódni tudjon a kolosszális épülethez. Ez némiképp megidézi Kant meglátását a piramisok befogadásáról, miszerint túl közletről, ha már látszanak a kövek, „szétesik” a látvány, így csak megfelelő távolságból lehet felfogni az építmények fenséges nagyságát.³⁰ Heidegger is hasonlóan jár el, mikor távolról a templom totalitása feledtetve a töredékes jelleget „hatni kezd”, és a szentély felragyogva szinte lebeg a napfényben.³¹ Sallis kiemeli a görög fény szerepét a heideggeri olvasatok belátásaiban. „A görög napfényben a kő nem csak azért ragyog oly fényesen, mert a napfény oly erős – írja –, hanem azért is, mert a kő csak a felszínét kínálja a napnak (minden mást visszatart), így visszaveri azt, s nem engedi átlátszón magába.”³² A fény titka az *alétheia* metaforájaként a kőben rejlik: a kő dologiságában felszínre kerül, miközben rejtve is marad. *A műalkotás eredetében* áll egy kőtemplom; nem tudjuk, melyik. A sziklatalapzatán álló templom „körülfogja az Isten alakját, és engedi, hogy az, rejtőzködőn bár, de a nyílt oszlopcsarnokon keresztül kiálljon a szent körzetbe”.³³ A kő eredeti világtalan dologisága felfénylik a felszentelt épületben, mely szentélyként kinyilvánítja a tájban és a földben működő megtartó erőket: „a mű műként egy világot állít fel”, és szépségének felragyogásában el nem rejtetté lesz az igazság, írja ugyanott Heidegger.³⁴

Sajnos a kora reggeli Akropolisz-élményt, mely meg sem közelíti Délosz titkát és *A műalkotás eredetének* „elgondolt” templomát, aztán hirtelen elmossa a turista-csoportok özöne. Kattognak a fényképezőgépek, járnak a filmfelvevők, tárgyiasul a templom szentsége – a titok feltárulása *mű-élvezetté* lesz. A filozófus megint csak az elsivárosodáson mereng, és a Szounion-fokon álló Poszeidón-templom felkeresése sem tudja kizökkenteni a letargiából. Próbálja leírni a látványt, de nyelvi korlátokba ütközik:

Ahogy a Sz[o]union-fok kopár szirtje a templomot az égbe és a tenger fölé emeli, hogy tájékozódásul szolgáljon a hajóknak, ahogy a szárazföldnek ez az egyetlen mozdulata magához inti az isteni láthatatlan közelségét,

³⁰ Immanuel KANT, *Az ítélőerő kritikája*, fordította PAPP Zoltán, Szeged, Ictus, 1997, 171.

³¹ Martin HEIDEGGER, *Állomások (Görögországi útinapló IV.)*, fordította SZÁNTÓ Tamás, Pannonhalmi Szemle 1994/1, 68–74, 68. Emlékszem, mikor először jártam ott 1996-ban, rátettem a kezem a naptól felforrósodott márványra, és hihetetlen érzés volt, ahogy az évszázadok lecsiszolta kő még mindig sugárzik. Ezen túl a hangyszerű emberkéik téblábolása is segítette a szent hely görög titkának megsejtését. Igaz, én nyáron utaztam, és a rekkenő hőségben mintegy lelassult, megállt az idő a templomdombon.

³² John SALLIS, *A kő*, 89.

³³ Martin HEIDEGGER, *A műalkotás eredete*, 31.

³⁴ Martin HEIDEGGER, *A műalkotás eredete*, 34. és 43. Kiemelés az eredetiben.

és minden növekedést és valamennyi emberi alkotást neki szentel –, ki büszkélkedne itt még a szegényes emberi szó képességével?³⁵

A kérdés nem az, hogy vajon a mai nyelv ki tudja-e fejezni a görög kezdet gazdagságát, alkalmas lehet-e erre a német vagy éppen az újjörög. Az utazót a nyelvet jól ismerő barát kalauzolja Athénban, az úton végig ott van a görögül beszélő idegenvezető, és Heidegger nem beszél a helyiekkel. A nyelvtudás hiánya mellett a szigorúan vett útvonal is korlátozza a görögök *ott-honosságának* megértését és megérzését. „Úgy tűnik, hogy mi, akik ma élünk, ki vagyunk taszítva ebből a lakni tudásból, beleveszve a számító tervezés bilincseibe” – írja.³⁶ A körút állomásai rögzítettek, csak az Athén környéki falvak „spontán” felkeresése szolgál pár kedves emlékkel. Heidegger elmereng, hogy talán el kellett volna tévedni a környező hegyekben, hogy el kellett volna térni az úttervtől: esetleg tévút (*Irrweg*) vagy rejtékút (*Holzweg*) – kérdezem tétován – vihetett volna közelebb a lényeghez?

Az Akropolisz múzeumának megtekintése teljes kudarc. Heidegger nem talál fogódzót a kiállított művek megértéséhez, és megint Hérakleitoszt idéz, a 93. töredéket, pontosabban annak második felét: „[Az Úr, akié a jóshely Delphoiban,] nem mond ki semmit, nem rejt el semmit, hanem jelez”.³⁷ Nyilván utólag megkomponált úti jegyzeteket olvasunk, és talán a rejtelmes töredéknek a delphoi jóshely felkeresésekor illetet volna felhangzania, nem az athéni múzeumban. A filozófus nem részletezi, hogy a tömeg vagy az eredeti szent helyekről elmozdított tárgyak idegensége taszította, de a Nemzeti Múzeumot az eleuszisi áldozati domborművel együtt már kihagyja a turisták miatt. Ehelyett inkább autóval a görög-ortodox Kaiszariani-kolostorhoz kirándul, mely megőrzött valamit az eredeti görög szellemből, mert pogány Artemisz-szentélyre épült. Talán fontosabb az a mozzanat, hogy Athént elhagyva Heidegger gondolatban visszapillant (visszagondol) Délosz felé, hiszen a szent centrumból tudja elképzelni a kezdetet – és „a szigetvilág újból megnyílt”.³⁸

A szalamiszi öbölből Aegina szigetéhez hajóznak, ahol öszvérekkel kaptatnak fel az Aphaia-templomhoz. A látogatás megint alkalmat ad Heideggernek, hogy a görögök „rejtekváró elrejtését”, az *alétheiát* megtapasztalja. A templom az egyik legrégebbi a szigetvilágban, és az istennő neve (Ἀφαία) „meg nem jelenő, a megjelenéstől önmagát

³⁵ Martin HEIDEGGER, *Állomások (Görögországi útinapló IV.)*, 69. Derrida *Athén*-könyvében a Szounion-templom különösen fontossá válik, mivel Derrida filozófus-hőse, Szókratész, akinek a halálát, kivégzésének napját jelzi a szent ünnepről Déloszból visszatérő hajó. Lásd erről és Derrida utazásáról szövegem: ANTAL Éva, *Az időz(it)és művészete = AÉ, Repedések és redőzetek*, szerkesztette TAKÁCS Ádám, Debrecen, DUPress, 2020, 127–138.

³⁶ Uo., 69.

³⁷ *Görög gondolkodók Thalészról Anaxagoraszig*, 38.

³⁸ Martin HEIDEGGER, *Állomások (Görögországi útinapló IV.)*, 70.

megvonó” értelmében az archaikus igazság titkát rejti. Délosz egésze mutatta fel azt, amit itt Aphaia templománál leír a filozófus:

Az a derűs nyugalom, amely fátyolként lebegett a szentély körül, noha a görög ittlét minden világosságához hasonlóan magába rejtette és elrejtette a sors sötéttségét, arra bátorított, hogy eltöprengjek azokon az egyszerű viszonyulásokon, amelyekben ez a nagy nép megtalálta tartózkodását. Ez részesítette abban, hogy a földet és az eget egyformán közelinek, otthonos-otthonalannak fogja fel és ekként ünnepelje.³⁹

A görög *természetesnek* érezte istenei jelenlétét a tájban, a tengerben, a kőben, így a szent helyek csak emlékeztetnek erre a különös viszonyra. Heidegger jól látja, hogy ez hit, de nem vallás („vallás nélküli vallás”),⁴⁰ hanem természetes viszonyulás és létszükséglet az otthonlevés, az *ott-honosság* értelmében. Az ünnep szava pedig *görög*. Itt érdemes visszatérni a Szounion-foknál „megtapasztalt” látvány nyelvi leírásának képtelenségéhez. A görög *alétheia* és a *phüszisz* csak a szent nyelven visszhangzik a létezés egészében, és csak a költők képesek szavakba önteni ennek ünnepélyességét – így érthető, hogy Hölderlin mindig kéznél van.

Visszafelé a gondosan megkomponált körút utolsó állomása, az út megkoronázása mintegy, Delphoi. Heidegger várakozással telve kapaszkodik felfelé a völgyben, a Föld köldökéhez, miközben Hölderlin (*Kenyer és bor*), Aiszkhülosz (*Oreszteia*), majd Pindarosz püthói ódáinak idevágó sorain elmélkedik. Ez utóbbi verseket természetesen Hölderlin fordításában hívja elő, idézi, és igen hálás a német költőnek, aki „a görög szavakat a mi szavainkká változtatt[a]t”.⁴¹ Az Aphaia-templomhoz viszonyítva itt még erőteljesebb a látványelemek együttregzése, ahogyan az Apollón-szentéllyel együtt „a táj önmagát nyilvánította ki ennek a vidéknek a templomaként”.⁴² Ugyanakkor a modern élet jelei, a turistacsoportok („az utazási láz”) és a szállodák „hamis hangot” adnak a harmonikus összhanghoz, illetve itt ostromozza a fényképező utazókat, akik „eldobják emlékezetüket, bele a technikailag előállított képbe”, s így „lemondanak a gondolkodás ismeretlen ünnepéről”.⁴³ A turizmus ellehetetleníti a tartózkodás, az időzés megélését, állítja Heidegger, aki maga is szervezett úttal járja be a szigeteket. Ezen túl nem tudok nem párhuzamot vonni a turisták kényszeres képi rögzítése (a mementóként „saját”

³⁹ Martin HEIDEGGER, *Állomások (Görögországi útinapló IV.)*, 71.

⁴⁰ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A Lét turistája*, 59. Vö. „vallás nélküli vallás, egy vallás előtti vallás”. Lásd még Derrida eszmefuttatását Heidegger „görög-hölderlini [...] őskeresztény hagyományáról”. Jacques DERRIDA, *Hit és tudás*, fordította Boros János és Orbán Jolán, Pécs, Brambauer Kiadó, 2006, 97.

⁴¹ Martin HEIDEGGER, *Állomások (Görögországi útinapló IV.)*, 73.

⁴² Uo., 72.

⁴³ Uo., 73.

nyelvre lefordított tapasztalat) és Heidegger ógörög citációi, jegyzetei (konceptuális előfeltevései) között. Mindkettő távolítja a primer élményt, nem engedi annak megéledését, és nem hagyja, hogy a néző átadja magát a görög életérzés megtapasztalásának.

Búcsúzóul még kapunk egy Hölderlin-idézetet, ezúttal *A német énekéből*, ahol a letűnt kor ünnepeit siratja a költő, Heidegger pedig Exékiasz *Dionüszosz a tengeren* vázaképevel zárja jegyzeteit. A szép kerámia belsejében, annak tökéletesen (önmagára) zárt körében Dionüszosz hajóját repti a szél, dagad a Hellász formájú fehér vitorla, és delfinek úsznak a bárka körül. Nem véletlen a képválasztás, hiszen a körút végén Görögországot elhagyva Heidegger annak magára zárult, „világtól elzárt” sziget voltától búcsúzik. A filozófus a csésze belső képére koncentrálna, miközben az említett *külix*, ivócsésze különleges, mivel külsejét egy-egy stilizált arc díszíti két-két szempárral. Ha a görög egy ilyen különleges füles kehelyből ivott, a váza szemébe, az isten festett tekintetébe nézhetett, míg a vele szemben borozóra is az isten vetette pillantását – a *szümposzion*, „a közös borozás” és a szent ital ajándéka így nyert új, ünnepélyes értelmet.⁴⁴

Nos, Heideggert láthatóan nem érdekelte az ilyesfajta interakció a szigeteken, inkább olvasmányjaival „múlatta” az időt. A naplóban a vele utazókról, az útitársakról sem tesz említést; sőt az sem derül ki, hogy a felesége („Anya”) is vele van. A német kiadást a feleség három rajza illusztrálja: a már említett Pátmoszt ábrázoló komor és magánnyal teli, a másik kettő szigeteken tengerparti városkát és hajókat is mutat kellően élénk színekkel (Leszbosz és Aegina). Heidegger a helyiekről, vagyis az ismerős idegenekről sem ír sokat. Néhány helyen ugyan észrevételezi, hogy milyen „barátságos szigetlakók”⁴⁵ veszik körül, és leírja, hogy a nők szívélyesen frissítővel kínálják, a gyerekek kedvesen virágot adnak neki; mindezt a tavaszi derült időben, megnyugtató tájon, békés állatok között időzve – ám elmulasztja hangsúlyozni ezeket a jellemzőket, melyekre Derrida oly remekül ráértett görög útján. Heideggernek Olümpia mellett Altisz szent körzetében, például, van pár kellemes pillanata, amikor déli pihenőt tartanak „az öreg fák tövében, a magas fűben, amely felett lepkék röpködtek, s szinte érezhetővé tették a csöndet – Pán órájának csekély érzeteként”.⁴⁶

A görög körút véget ér a magára zárult totalitás ígérétevel. Én pedig a *phüszisz* kapcsán a görögök természetességével zárnék: az ajándék volt a kiindulópont, a zárlatom

⁴⁴ Újabbban foglalkoztat a kerámia története, és a füles-szemes csészék készítője Exékiasz munkái különösen érdekelnek. Számos alkotását szignózta a mester a vázák, ivócsészék alsó peremén, és a Dionüszosz külixen ez olvasható: ΕΞΕΚΙΑΣ ΕΠΙΘΕΣΕ (“Exékiasz készítette”), ahol az alkotni *poiein* görög alakja szerepel, melyből a poézis szó is származik. Ugyanakkor értem én, hogy mily messze van ez „a dolog” a tragédiaköltők szavaitól. Lásd még a korszóhoz és a bor ajándékához Martin HEIDEGGER, *A dolog. Brémai előadások (IV/1.) – 1949*, fordította KORCSOG Balázs, Világosság, 2000/2, 59–77.

⁴⁵ Martin HEIDEGGER, *Állomások (Görögországi útinapló I.)*, 50.

⁴⁶ Martin HEIDEGGER, *Állomások (Görögországi útinapló I.)*, 52. Érdekes, hogy Heidegger csalogányokat hall és lepkéket lát, viszont a mindenhol zengő kabócákat meg sem említi, pedig kabócák nélkül nincs görög időzés.

is ez legyen. A „...*költőien lakozik az ember...*” című írás konklúziójában Heidegger a *hárisz* (χάρις) fogalmát idézi meg Szophoklész *Aiász* című drámájában, és a szó – Hölderlin verséből kölcsönözve – „jóindulatként” szerepel.⁴⁷ A *hárisz* eredetileg (isteni) kegyelem, kegy az ógörögben (báj és szépség is), míg a hála, köszönet jelentéstartalom az újgörögben a kedvesség, szívesség és ajándék értelemmel gazdagodott. Ugyan az ókori „görögség” istenei hallgatnak, és talán már nem találnak otthonra a szent helyeken és a templomromok között, ám az őket imádó nép ma is érezhető figyelmében – az egymáshoz és az idegenekhez való érdeklődő odafordulásban – megőrződött valami az őseredeti, őszinte emberiből.⁴⁸

Szemes-füles külix

⁴⁷ Martin HEIDEGGER, „...*költőien lakozik az ember...*”, fordította SZIJJ Ferenc = M. H., „...*költőien lakozik az ember...*” – *válogatott írások*, fordította BACSÓ Béla et al, Budapest, Szeged, T-Twins Kiadó / Pompeji, 1994, 191–209, 209.

⁴⁸ A mások elfogadáshoz hozzátartozik az a hihetetlen öntudat, ami jellemzi a görögöket. A görög családban túl sokszor hallottam a büszke kijelentést, miszerint kétféle ember van: a görög és az, aki görög szeretne lenni. Erre a válaszom az volt, hogy szerintem meg alapvetően kétféle ember létezik: aki, azt gondolja, hogy kétféle ember létezik, és az, aki nem így gondolja. Így (nem) lettem tiszteletbeli göröggé privát kis Odüsszeiámban.